

Előszó

Az emberi nyelv kreativitása leginkább abban mutatkozik meg, hogy a beszélő a kommunikáció folyamán képes olyan mondatokat, mondat sorokat alkotni és megérteni, amelyeket előtte soha senki nem fogalmazott meg. Ezek nagy része a beszéd közben alakul ki, tehát nem tervezhető, hanem alkalmi szerű, főleg a beszédhelyzettől, valamint a kommunikációs folyamatban részt vevők személyiségétől, így alkotóképességétől is függ. A beszéd egy másik, legalább annyira fontos részét azonban előre látható és az adott helyzetben rutinszerűen, automatikusan ismételtető, két vagy több szóból álló és többé-kevésbé kötött szókapcsolatok alkotják. Ezek tehát olyan, már a gyermekkorban a gondolkodásba és a beszédbe beépülő állandó szókapcsolatok, melyeknek szerepe elsősorban képzetkeltő jellegű, a közlés során nem mi alkotjuk meg őket, hanem – szinte előre gyártott elemekként, szokványos szókapcsolatokként – már készen jelennek meg tudatunkban, azaz nem produkáljuk, hanem reprodukáljuk őket. De ahogy az előre gyártott házigyári elemek anyaga, mérete, formája, funkciója, kapcsolódási helye sem egyforma, úgy természetesen ezeknek a szókapcsolatoknak a kötőanyaga, alakja, kötöttsége és szerepe is változó.

A szókapcsolatokat alkotó építőelemek, a szavak – figyelembe véve az adott nyelv nyelvtani és logikai szabályait – elméletileg végtelen sok módon és formában léphetnek egymással kapcsolatba. E megfigyelésből kiindulva – és a teljesség igénye nélkül – egy nyelvben megkülönböztethetünk:

- 1) teljesen alkalmi szerű és végtelen számú szabad szókapcsolatokat;
- 2) szerkezetileg és jelentésstanilag teljesen kötött, csak globálisan értelmezhető, erős metaforikus értékkel és nyelvi hagyományokkal bíró, közkeletű állandósult szókapcsolatokat az alábbi néhány gyakori típussal és hagyományos elnevezéssel:
 - a) szólások (**kivágja a rezet; felkapja a vizet; árkon-bokron keresztül**);

- b) szóláshasonlatok (**szegény, mint a templom egere; annyit ért valamihhez, mint tyúk az ábécéhez**);
- c) beszédhelyezethez kötött, „akkor szokták mondani, ha...” típusú, ún. „helyzetmondatok”, konvencionális szójárások, melyeket csak a megszokás tart életben és bizonyos helyzetekben, bizonyos alkalmakkor anélkül mondjuk őket, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítanánk a velük kifejezett megállapításnak (**Angyal repül v. száll (el) a ház fölött. Most ugrik a majom a vízbe! Szépre száll a füst. Kár a benzínért! Hol jársz itt, ahol a madár se jár?**);
- d) az általános érvényűség igényével használt, életbölcsséget megfogalmazó, mondatértékű közmondások, szokásmondások, szállóigék, bölcs mondások, idézetek (**Lassan járj, tovább érsz. Ki korán kel, aranyat lel. Nyelvében él a nemzet. Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel!**).

A most közreadott gyűjtemény az utóbbi két típusból közül 3000 mondatként állandósult magyar szókapcsolatot (közmondást, szójárást).

A magyar nyelv ősi, évszázadok óta a mai napig használatos szokásmondásainak rögzítése mellett elsősorban a mai köznyelvre jellemző fordulatokat kívántuk számba venni, azokat tehát, amelyeket egy ma élő iskolázott, főleg fiatal, illetve középkorú magyar anyanyelvű beszélő ismer, használ vagy – jelentéstartalmát megismerendő – keresni akar. Ez utóbbi területen külön figyelmet szenteltünk a SZLENG minősítésű kifejezéseknek. Ezek beszélt nyelvi szókinccsünk olyan újabb, sokszor még kialakulóban lévő képződményei, amelyek a kevésbé igényes, igen fesztelen és tréfás nyelvhasználatban, az újtásra nagyon hajlamos argóban és a diáknyelvben fordulnak elő. A szlengre általában jellemző a szokimondó, helyenként vulgáris, durva kifejezésmód, elsősorban a társadalom által egyébként tabuként kezelt területeken. Mivel azonban ezek is a nyelvhez tartozó elemek, a szótárban való szerepeltetésüktől – módjával és egy bizonyos szükségszerűen szubjektív módon megvont határon belül – nem tekinthetünk el. Esztétikai megítélésüket, használatuk korlátozott voltát azonban mindig a DURVA minősítéssel jeleztük.

- A szótár felépítése az alábbi alapelvek szerint készült:
- A közmondások, szójárások adott címszó (hívószó, vezérszó) alatt magyarázattal ellátva szerepelnek.
 - Ha van főnév vagy főnevesült elem a szókapcsolatban, akkor ez utóbbit mindig az első teljes értékű főnévi tag (címszó) alatt magyarázzuk meg. Például az **Eső után köpönyeg** vagy a **Mindennek van határa** szokásmondásokat az **ESŐ**, illetve a **HATÁR**, az **Egy fecske nem csinál tavaszt [nyarat]** közmondást a **FECSKE** címszó alatt.
 - Ha a főnévi tagnak változatai lehetnek (**Nem hajt [kerget] a tatár!** v. **Nem hajt [kerget] a török!**), akkor a szókapcsolat minden főnévi elem alatt (a fenti példákban a **TATÁR** és a **TÖRÖK** címszó alatt is) önálló szótári egységként, kifejtve szerepel.
 - Ha a kifejezésben nincs főnév, ám van valamilyen más névszói elem, akkor az – vagy több ilyen esetén közülük az első – lesz a kitüntetett címszó: **Egy mindenkiért, mindenki egyért. (EGY)**.
 - Ha egy szókapcsolatban jószérivel csak igei vagy igenévi elemek vannak (**Annak már lóttek!**), akkor a kifejezést az első igei tag (**LŐ**) alatt írjuk le. Esetleges igeváltozatok esetében itt is minden igei tag alatt önálló, kifejtett szótári egység lesz a kifejezés.
 - Gyakran előfordulhat, hogy a szójárásokban sem névszói, sem pedig igei elem nem található (**Na és aztán?**). Ekkor a besorolás a legerősebbnek tűnő elem (**AZTÁN**) alá történik.
 - Az azonos alakú címszavakat arab számmal választjuk el egymástól (**ÁLL¹ – ÁLL²**). A köztük lévő sorrend: névszó (főnév), ige, egyéb szófaj.
 - A címszó alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: **MENNYKŐ [MÉNKŰ]**. A ritkább címszóalaknál utalunk a gyakoribb alakra, ahol a címszóval kapcsolatos szólásokat is megadjuk: **MÉNKŰ → MENNYKŐ**.
 - A mai nyelvállapot szerint csak állandósult szókapcsolat elemként előforduló címszavak elvont alakját tompa zárójelben jelezzük: **(KISKEDD)**, **(RÉZANGYAL)**. E szavak tehát manapság szabad szókapcsolatokban nem használatosak. Hasonlóképpen kezeljük az idegen írású vagy hangzású, valamint az értelme-

ző szótárakban nem szereplő, hangsúlyosan argotikus címszavakat is: **(SHOW), (VAKER)**.

- A címszavak ábécérendben követik egymást, és bokrot alkotnak, melyen belül a vastagon szedett közmondásokat, szójáráásokat betűrendben soroljuk be.
- A jobb átláthatóság és a könnyebb keresés kedvéért a tartalmilag, jelentésük szerint ugyan összetartozó, de szerkezetükben eltérő és így a szócikken belül a betűrendben egymástól távol eső, rokon értelmű szókapcsolatokat alapvetően nem vonjuk össze, hanem – egy-egy címszó alatti betűrendben elfoglalt helyén – önálló szótári egységekként tüntetjük fel, ha az első elemük a változó. Így tehát **(Hogy) a kakas csípje meg! ... Csípje meg a kakas!** szójárások mind önálló egységként – de azonos (esetleg hasonló) meghatározással szerepelnek.

- Ha azonban a szócikken belül a szókapcsolat alakváltozatai közvetlenül egymás után következnek a betűrendben, vagy nem az első elemük a változó, a változatokat szögletes zárójelek között jelezzük. Pl.: **Miért nem lett püspök? [Miért nem született püspöknek?]**. Ha a változatokon belül szinonimák is lehetségesek, ezeket a „v.” rövidítéssel választjuk el egymástól: **Kutyaugatás [szamárbógés v. számárorrdítás] nem hallatszík [hallik] az égbe [az égig v. a mennybe v. a mennyországba]**.

(Jóllehet a tagmondatokat bevezető „vagy” szó előtt a magyarban általában vessző áll, e kötőszó rövidített, a szótárszerkesztésben megszokott „v.” változata esetében eltekintettünk e szabály következetes – és a szótári alakokban, meghatározásokban inkább zavaró – érvényesítésétől.)

- A szójárások lényegükből fakadóan mikrodialógusokban hangzanak el. Ennek megfelelően egységes szótári alakjuk meghatározása sem mindig könnyű. Mivel azonban leggyakrabban az egyes szám második és harmadik személyű alakokban használjuk őket, mi is ezeket az alakokat tüntetjük fel leginkább. Pl.: **Ne szórakozz(on) velem!** Ha azonban ezektől eltérő alak(ok) a gyakori(ak), szótárunk is természetesen azt vagy azokat adja meg: **Ha addig élek is!**

- Azok az időbeli, csoportnyelvi és stílárius jegyek, minősítések, amelyek a kifejezések használatát elsősorban a nem anyanyelvi használó számára döntő módon befolyásolják és a szélesen értelmezett semleges nyelvhasználattól egyik vagy másik irányban élesen eltérnek, közvetlenül a szókapcsolat mögött és az értelmezés előtt szerepelnek kiskapitális betűtípussal, ha az egész szókapcsolatra vonatkoznak: **Nem volt üveges az apád!** BIZ., TRÉF. ‘félreállásra való felszólítás kifejezése: ne fogd el előlem a világgosságot, a látványt, állj félre előlem, mert nem látok tőled!’. Előfordulhat, hogy a szókapcsolatnak több jelentése is van, és egy-egy ilyen minősítő jegy csak valamelyik – a) vagy b) – jelentésére vonatkozik. Ekkor a minősítés a jelentést megkülönböztető betű és az értelmezés közé kerül: **A bicska is kinyílik (tőle) az ember zsebében. [Kinyílik (tőle) a bicska az ember zsebében.]** BIZ., TRÉF. a) ‘annak jelzése, hogy valami felháborító, dühítő, kétségbeejtő’; b) RITK. ‘savanyú, élvezhetetlen bor jellemzése’. Több minősítő jegy megléte esetén azokat az alábbi sorrendben adjuk meg: időbeli, csoportnyelvi, stílárius jegy. Ezek a minősítő jegyek egyrészt a szókapcsolatok valamelyik eleméből következnek, másrészt – és talán gyakrabban – a szövegtípusból, a beszédhelyzetből, a beszélgetőpartnerek egymáshoz való szociális viszonyából fakadnak. A lexikai minősítések kialakításában a forrásmunkák között megadott szótárakra támaszkodtunk. A „Rövidítések és jelek” című részben soroljuk fel a használt minősítéseket és meghatározásaikat.
- A kifejezés után következik annak minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatok is tartalmazó értelmezése, jelentésmagyarázata felső vesszők (‘ ’) között: **Kár a benzinért!** BIZ. ‘lebeszélés, leintés kifejezése: nem érdemes, nem éri meg a fáradságot, hiábavaló az igyekezet’; **Ki korán kel, aranyat lel.** ‘a szorgalmas munkának megvan az eredménye’.
 - Ha egy-egy kifejezésnek több jelentése is van, ezeket a) b) c) jelöléssel különítjük el: **Se kép, se hang!** BIZ. a) ‘annak kifejezése, hogy nem működik valami’; b) ‘annak kifejezése, hogy valaki zavarában hirtelen (el)hallgat’; c) ‘nagyfokú részegség kifejezése: nagyon berúgott az illető’

- A jelentésmagyarázatokon belül azokat az alakokat, amelyek használata nagyon gyakori vagy kizárólagos, továbbá a szókapcsolatok jellegzetes használatára utaló megjegyzéseket kerek zárójelek között tüntetjük fel. Pl.: **Az asztal körül kergették (kisgyerek korában), ha...** GÜNY. ‘méltatlankodás kifejezése: ő sem volt olyan jó módú, előkelő, hogy szégyellnie kellene, ha (olyasmire kényszerül, amit most méltóságán alulinak tart)’.

Kérjük kedves Olvasóinkat, juttassák el hozzánk észrevételeiket, hiányzó közmondásokra, szójárásokra vonatkozó javaslataikat. Minden jelzést és javaslatot örömmel fogadunk.

Levélcím: Tinta Könyvkiadó – 1116 Budapest, Kiskőrös utca 10.
Villanyposta (e-mail): kissgabo@tintakiado.hu
Honlap: www.tintakiado.hu

Budapest, 2005. január

Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor